

४. जाणण्याविषयी जाणून घेताना

४.१ ज्ञान म्हणजे काय?

४.२ ज्ञान व माहिती यांतील फरक

४.३ ज्ञानाची साधने

४.४ ज्ञानप्राप्तीची प्रक्रिया

प्रस्तावना

सुप्रसिद्ध वैज्ञानिक आर्इनस्टाईन यांच्या संदर्भात एक आख्यायिका सांगितली जाते. सापेक्षतावादाच्या सिद्धान्तावर व्याख्याने देण्यासाठी आर्इनस्टाईन यांना गावोगावची आमंत्रणे येत असत. या गावांना त्यांना घेऊन जाणारा मोटारचालकही त्यांचे व्याख्यान प्रत्येक ठिकाणी ऐकत असे. जिथल्या कुणीच आर्इनस्टाईनना बघितले नव्हते अशा एका गावात चालक म्हणाला, आज हे व्याख्यान मी देतो. आर्इनस्टाईन यांनी या गोष्टीला मान्यता दिली. ठरल्याप्रमाणे ऐकून-ऐकून पाठ झालेले व्याख्यान चालकाने दिले आणि चालकाप्रमाणे मागे बसून आर्इनस्टाईन यांनी ते ऐकले. व्याख्यानानंतर प्रश्नोत्तरांची वेळ आली. प्रश्न विचारण्यात आले. चलाख चालकाने सांगितले, या प्रश्नांची उत्तरे तर मागे बसलेला माझा चालकसुद्धा देईल. आर्इनस्टाईन यांनी हसत-हसत प्रश्नोत्तरांचे सत्र पार पाडले.

या गोष्टीचे मर्म तुमच्या लक्षात आलेच असेल. चालकाने स्मरणशक्तीच्या जोरावर व्याख्यान तर व्यवस्थित दिले, पण प्रश्नांची उत्तरे देणे त्याला शक्य नव्हते. एखादा विषय समजलेला असल्याखेरीज, त्याचे ज्ञान झाल्याखेरीज त्यासंबंधीच्या प्रश्नांची उत्तरे देणे शक्य नसते. परीक्षेसाठी प्रश्नोत्तरे पाठ केलेली असली, तरी त्यापेक्षा वेगळाच प्रश्न परीक्षेत विचारला की, नुसती घोकंपट्टी करणाऱ्यांची कशी भंबेरी उडते हे तुम्हाला माहितच आहे. असे होते कारण मागील पाठात पाहिल्याप्रमाणे, सत् आणि सत्चा आभास यांत

ज्याप्रमाणे फरक असतो, त्याचप्रमाणे ज्ञान आणि ज्ञानासारख्या असणाऱ्या समजुती, धारणा यांमध्येही फरक असतो. विषय समजून न घेता पाठांतर करून शब्दांमधून मांडणे हा ज्ञानाचा नुसता आभास असतो. त्याला 'पोपटपंची' म्हणतात ते उगीच नाही. माणसाप्रमाणे आवाज काढू शकणाऱ्या पोपटाला काही शब्द उच्चारायला शिकवले, तर तो हुबेहूबपणे ते उच्चारतो. पण त्याला त्याचा अर्थ समजलेला नसतो. तो ज्ञानाचा आभास निर्माण करतो, पण तो ज्ञानी नसतो.

४.१ ज्ञान म्हणजे काय?

तुम्हाला विचारले की, तुम्हाला कुठल्या कुठल्या गोष्टींचे ज्ञान आहे? तर तुम्ही तुमच्या नाव-गावापासून गणित, इतिहास, विज्ञान, भूगोल वगैरेंमधले तुम्हाला जी काही माहिती आहे, त्याची भलीमोठी यादी कराल. कदाचित ती संपणारही नाही. मग काही जणांना वाटेल, 'अरे मी तर खूप ज्ञानी आहे'. काहींना मात्र शंका येईल की, मी तर खूप ज्ञानवंत नाही, मग मी जी यादी केली, त्या सगळ्याचे मला खरेच ज्ञान झाले आहे का? 'ज्ञान' म्हणजे काय? ते कसे होते? ज्ञान झाले आहे, याचे ज्ञान कसे होते? असे असंख्य प्रश्न त्याच्या मनात गर्दी करतील. त्याच्या हे लक्षात येईल की ज्ञान होणे म्हणजे काय याचे ज्ञान आपल्याला नाही. कळणे किंवा जाणणे म्हणजे काय हे तर आपण जाणतच नाही. तुम्हालाही आता असे वाटायला लागले आहे का? चला तर मग, या पाठात जाणण्याविषयी जाणून घेऊया.

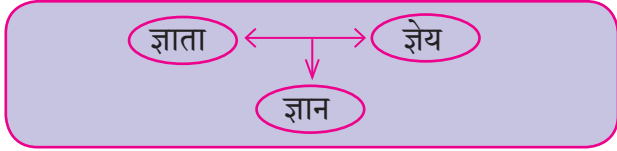
वर उल्लेख केलेल्या सगळ्या प्रश्नांचा आणि त्याच्याशी निगडित अनेक प्रश्नांचा विचार तत्त्वज्ञानाच्या ज्ञानमीमांसा या शाखेत केला जातो. या प्रश्नांपैकी 'ज्ञान म्हणजे काय'? आणि 'ज्ञानाची साधने कोणती'? या मुख्य प्रश्नांसंबंधी जो विचार झाला आहे त्याची चर्चा या पाठात करूया. रोजच्या बोलण्या-लिहिण्यात मराठी भाषक लोक 'ज्ञान' हा शब्द फारसा वापरत नाहीत. 'ज्ञान होणे' या क्रियापदाच्या अर्थाच्या जवळ जाणारी

‘जाणणे’, ‘कळणे’, ‘समजणे’, ‘माहिती असणे’, ‘ओळख असणे’ ‘परिचय असणे’ अशी क्रियापदे जास्त वापरली जातात. इंग्रजीमध्ये ‘to know’ हे क्रियापद ‘जाणणे’, ‘माहिती असणे’, ‘ओळखत असणे’ या सर्व अर्थानी वापरले जाते. या सगळ्यांमधला फरक समजून घेतल्याशिवाय ‘ज्ञान’ ही संकल्पना कळत नाही. यासाठी सगळ्यात आधी ज्ञान होण्याच्या प्रक्रियेची चर्चा करू.

चला लिहूया!

जाणणे, कळणे, समजणे, माहिती असणे, ओळख असणे या क्रियापदांचा योग्य अर्थ व्यक्त करणारी वाक्ये लिहा व त्यांतील फरकांची चर्चा करा.

ज्ञाता म्हणजे ज्याला ज्ञान होते ती/तो आणि ज्ञेय म्हणजे ज्याचे ज्ञान होऊ शकते ते. या दोन्हींचा संपर्क आला की, त्यांच्यामध्ये होणाऱ्या आंतरक्रियांमधून ज्ञान निर्माण होते.

ज्ञान होण्यासाठी अवतीभवतीच्या जगाची, तसेच स्वतःची जाणीव असणे गरजेचे असते. ही जाणीव जेवढी प्रगत, तिला होणारे ज्ञान तेवढे जास्त उच्च पातळीवरचे! माणसाच्या जाणीवेच्या कक्षेत जे काही येते, ते सगळे त्याच्या ज्ञानाचा विषय होऊ शकते, म्हणजेच ते ज्ञेय असते.

वस्तू, गुणधर्म, संबंध, घटना, विधाने, युक्तिवाद, सिद्धान्त इत्यादी सर्वांशी जाणिवेच्या माध्यमातून आपला संपर्क येत असतो, आपल्यामध्ये आंतरक्रिया घडत असतात. प्रत्येक प्रकारच्या संपर्कातून दरेवेळी ज्ञानाची निर्मिती होतेच असे नाही. उंचावरून कोसळणारा धबधबा बघताना, त्याचे सौंदर्य आणि त्याची ताकद एकाच वेळी आपल्याला आनंदही देते, थक्कही करते. एखाद्या उत्तम कामगिरीबद्दल शाबासकी मिळते तेव्हा अभिमान वाटतो. झाडावरच्या

कैऱ्या पाहून तोंडाला पाणी सुटते. यंत्रमानव काम कसे करतो याबद्दल आपल्याला कुतूहल वाटते. अपेक्षित घटना घडली नाही, तर आपण विचारात पडतो. आपण आणि जग यांमध्ये या ज्या आंतरक्रिया क्षणोक्षणी होत असतात, त्यांचे असे अनेक परिणाम आपल्यावर होतात. ज्ञानाची निर्मिती होण्यासाठी ज्ञाता आणि ज्ञेय यांच्यामध्ये आंतरक्रिया होणे आवश्यक असले तरी पुरेसे नसते. या आंतरक्रिया विशिष्ट प्रकारच्या असतील तरच त्यामधून ज्ञान निर्माण होऊ शकते.

४.२ ज्ञान व माहिती यांतील फरक

सोप्या शब्दात सांगायचे तर ज्या आंतरक्रियांमधून वस्तू काय आहे हे आपल्याला समजते, कळते त्या आंतरक्रिया आपल्याला ज्ञान देतात. आपली ज्ञानेंद्रिये, बुद्धी इत्यादी साधनांमुळे आपल्याला वस्तू काय आहे ते कळते. या साधनांची चर्चा आपण पुढे करणारच आहोत. पण त्यापूर्वी एखादी वस्तू/घटना कळणे म्हणजे नक्की काय या प्रश्नाचा विचार करायला हवा. ‘कळणे’ हे त्या वस्तूची/घटनेची ओळख असणे, तिची कमी-अधिक माहिती असणे की यापेक्षाही अधिक काही? एक उदाहरण घेऊन आपण या सगळ्यातील फरक समजावून घेऊया. ‘शेकरू’ कशाला म्हणतात तुम्हाला माहित आहे का?

शेकरू

तुमच्यापैकी काहींनी शेकरूचे चित्र किंवा छायाचित्र पाहिले असेल. काहींनी शेकरू प्रत्यक्ष पाहिले

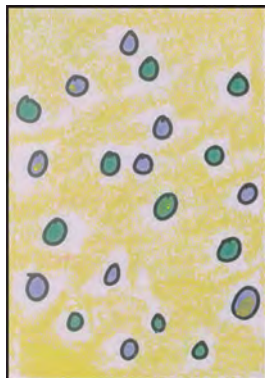
असेल तर काहींनी शेकरूबद्दल नुसतेच ऐकले असेल. एखाद्या विद्यार्थ्याला शेकरू हा खारीच्या जातकुळीतला पण खारीपेक्षा खूप मोठा प्राणी आहे, तो घनदाट जंगलाचा रहिवासी आहे, तो एका झाडावरून दुसऱ्या झाडावर उडत गेल्यासारखा वाटतो, ही माहिती असेल. ज्यांनी शेकरूबद्दल ऐकले आहे, शेकरूची प्रतिमा पाहिली आहे, ते 'शेकरू' म्हणजे काय हे 'ओळखतात', पण ज्यांनी शेकरूला प्रत्यक्ष पाहिले आहे ते शेकरूला जास्त चांगले ओळखतात, नाही का? ज्या विद्यार्थ्याला प्राण्यांच्या कुठल्या वर्गात शेकरूचा समावेश होतो, शेकरूचा आहार-विहार, अधिवासाची ठिकाणे इत्यादी माहित असते त्याला शेकरू म्हणजे काय हे समजले आहे असे म्हणायला हरकत नाही. यापुढे जाऊन शेकरू, पक्षी नसले तरी, एका झेपेत एका झाडावरून दुसऱ्या झाडावर कसे जाऊ शकते याचे रहस्य काय असा प्रश्न पडून जी या प्रश्नाचे उत्तर शोधते, तिला शेकरूचे अधिक सखोल ज्ञान होते. प्राणी-पक्षी यांबद्दल आधी असलेल्या माहितीच्या आधारावर शेकरू झेप घेते म्हणजे नक्की काय होते आणि शेकरूला पक्षी का म्हणायचे नाही हे तिला समजते.

या उदाहरणात आपण एखाद्या वस्तूबद्दल नुसतेच काहीतरी वाचलेले, ऐकलेले असणे, ती वस्तू प्रत्यक्षात अनुभवलेली असणे, तिच्याबद्दलची तथ्ये माहिती असणे, या माहितीचा आपल्याला आधी असलेल्या माहितीशी काय आणि कसा संबंध आहे हे समजणे अशा ज्ञानाच्या निर्मितीशी संबंधित असलेल्या अनेक क्रिया पाहिल्या. सरधोपटपणे पाहिले तर या

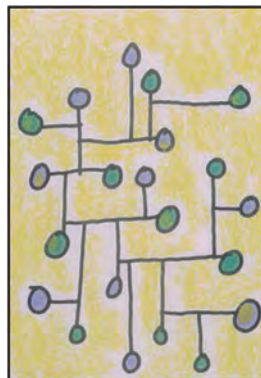
प्रत्येक क्रियेमधून ज्ञान निर्माण होते असे म्हणता येईल. पण तत्त्वज्ञानाच्या काटेकोर दृष्टिकोनातून मात्र असे म्हणता येणार नाही. तात्त्विक दृष्टीतून पाहिले तर वर ज्या क्रिया आपण पाहिल्या त्यातली शेवटची वगळता इतर सर्वांमधून आपल्याला वस्तूची किंवा ज्ञानविषयाची माहिती मिळते. माहिती-तंत्रज्ञानाचा खूप प्रभाव असण्याच्या या काळात हे समजून घेणे अत्यावश्यक आहे की ज्ञानासाठी माहिती महत्त्वाची असली तरी ज्ञान म्हणजे निव्वळ माहिती नव्हे. वेगवेगळ्या गोष्टींबद्दल जी तथ्ये आपण गोळा करतो, त्यांचे संकलन म्हणजे माहिती असे ढोबळमानाने म्हणता येईल. हे संकलन सुट्या-सुट्या वेगवेगळ्या तथ्यांचे असू शकते.

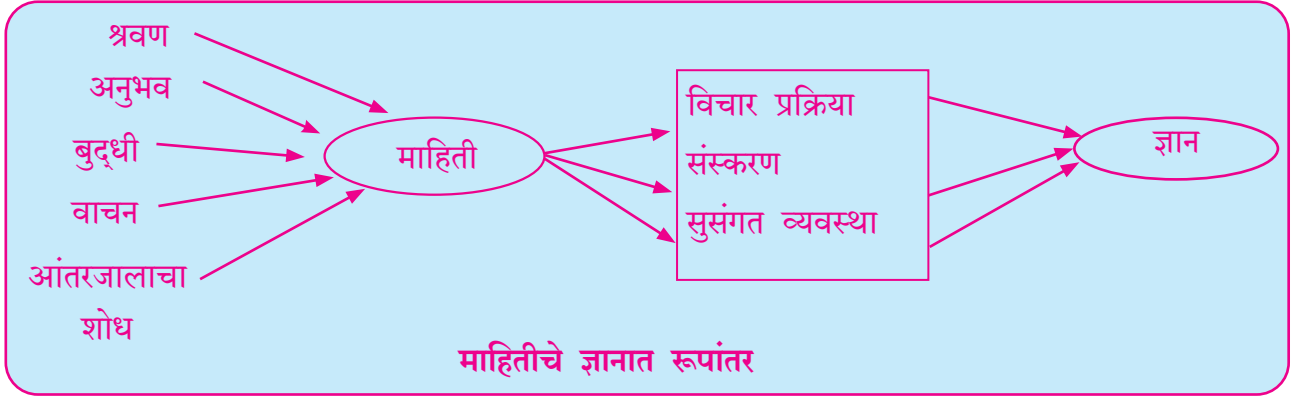
तुम्ही कधी पोस्टाची तिकिटे किंवा नाणी यांचा संग्रह केला आहे? अशा जमवलेल्या गोष्टी नुसत्याच एकत्र ठेवता येतात किंवा देश, प्रकाशन वर्ष, प्रतिमा यांनुसार त्या व्यवस्थितपणे वेगवेगळ्या ठेवता येतात. आपण अनुभव, बुद्धी, वाचन, श्रवण, आंतरजालावरचा शोध या पद्धतींनी तथ्ये जमवत असतो. पण ही तथ्ये जोपर्यंत सुटी-सुटी असतात, तोपर्यंत एखाद्या डब्यात साठवलेल्या नाण्यांप्रमाणे असतात. या तथ्यांबद्दल विचार करून जेव्हा आपण त्यांच्यामधले परस्पर संबंध, त्यांच्यातील साम्य-भेद शोधतो तेव्हा त्यांना आत्मसात करण्याची प्रक्रिया सुरू होते. तथ्यांचे वर्गीकरण करणे, रचना करणे शक्य होते. ही माहितीचे ज्ञानात रूपांतर होण्याची सुरुवात असते. ज्ञानामध्ये माहितीची सुसंगतीपूर्ण व्यवस्था लावणे अभिप्रेत असते. एखादा प्रकल्प करण्यासाठी आपण आधी आवश्यक त्या

माहिती

ज्ञान

साहित्याची विचारपूर्वक जुळणी करून, त्याची व्यवस्थित रचना केली की मग प्रकल्प तयार होतो. साहित्याची प्रकल्पासाठी जी उपयुक्तता असते, ती माहितीची ज्ञानासाठी असते.

ज्याच्यावर विचारांची प्रक्रिया झालेली नाही असा माहितीचा निव्वळ साठा ज्याच्याकडे आहे, त्याला ज्ञानी म्हणता येत नाही. नाही तर वेगवेगळे ग्रंथ, कोश किंवा गुगल हेच सगळ्यांत जास्त ज्ञानी ठरले असते. ज्ञानाच्या मुळाशी जाणीव असते. या जाणिवेच्या आधारे माहितीवर संस्करण करून ज्ञान 'आपलेसे' करावे लागते. मगच ज्ञान या विषयीचे आकलन होते.

असे ज्ञान आपल्या विचारांचा, भावनांचा, वागण्याचा, जगण्याचा, असण्याचा भाग बनते. एखादी पाककृती करताना आपण त्यासाठीच्या साहित्याची जुळवा-जुळव करतो, मग त्यावर प्रक्रिया करून पदार्थ तयार करतो आणि अर्थातच खातो, ग्रहण करतो. तसेच ज्ञान ग्रहण करावे लागते. पण कधी-कधी साहित्य चांगल्या दर्जाचे नसते, कधी कृती चुकते आणि पदार्थ बिघडतो! तसेच ज्ञानप्रक्रियेबाबतही होऊ शकते. गोळा केलेली, खरी मानलेली माहितीच चुकीची किंवा अपुरी असेल अथवा त्याची रचना चुकीच्या पद्धतीने झालेली असेल, तर त्यामधून ज्याची निर्मिती होते, त्याला ज्ञान म्हणता येत नाही.

माहिती हा ज्ञाननिर्मितीसाठी लागणारा जणू कच्चा माल आहे. त्यामुळे ज्ञानाचा दर्जा बऱ्याच प्रमाणात माहितीच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असतो. त्यामुळे माहिती कुठल्या स्रोतातून मिळाली आहे? ती

खरी आहे की खोटी याची काटेकोरपणे शहानिशा करावी लागते. समाजमाध्यमांवर छातीठोकपणे 'खरी बातमी' म्हणून पाठवलेले संदेश कित्येक वेळा निव्वळ अफवा असतात किंवा कधी-कधी धादांत खोटे असतात हे आपण सगळ्यांनीच अनुभवलेले आहे. आंतरजालावर माहिती शोधतानाही अत्यंत सावधपणे विश्वसनीय संकेतस्थळे (websites) शोधली नाहीत, तर आपली फसगत होण्याची खूप मोठी शक्यता असते. कुठूनही आलेल्या माहितीवर डोळे झाकून विश्वास ठेवला तर आपण असत्याला सत्य मानण्याची चूक करतो आणि ज्ञान तर असत्य असूच शकत नाही.

चला बोलूया!

Think-pair-share

तुम्ही ऐकलेली एक अफवा तुमच्या सहाध्यायाला सांगा. त्याच्या सत्य-असत्यतेची चर्चा करा. ती अफवा आहे हे तुम्ही कसे ठरवले? याची नोंद करा.

जे असत्य असते, ते 'ज्ञान' या संज्ञेला काटेकोर अर्थाने पात्र नसते. दैनंदिन जीवनातही जेव्हा आपण जे म्हणतो ते खरे आहे की नाही याची खात्री आपल्याला नसते तेव्हा आपण 'माझा असा विश्वास आहे----', 'मला असे वाटते की----', 'माझे मत असे आहे की----' असे शब्दप्रयोग करतो. या शब्दांमध्ये जो डळमळीतपणा आहे, तो 'मला नक्की माहिती आहे की----' किंवा 'माझी खात्री आहे की----' या शब्दप्रयोगांमध्ये नसतो. आपली धारणा किंवा समजूत

चुकीची नाही याची निदान आपल्यापुरती खातरजमा आपण केलेली असते. आपण जे म्हणतो आहोत, त्यावर

आपला विश्वास असतो. त्याच्यावर इतरांनीही विश्वास ठेवावा असे आपल्याला वाटत असते. त्यांनी तो ठेवावा

ज्ञान आणि मत

सध्याचा काळ हा माध्यमांच्या प्रभावाचा आणि माहिती तंत्रज्ञानाचा आहे. आंतरजालावर माहितीचा प्रचंड साठा उपलब्ध आहे. वेगवेगळ्या माध्यमांमधून आपल्यावर जणू अनेक प्रकारची माहिती, विचार, मते यांचा वर्षाव होत असतो. अशा वेळी या सगळ्याला आपण ज्ञान समजलो, तर ती फार मोठी चूक होईल. ज्ञान कशाला म्हणावे हे समजून घेण्यासाठी आपण ज्ञान आणि माहिती यांच्यातील फरक आणि संबंध हे दोन्ही समजून घेतले. आता ज्ञान आणि मत यांतील फरक जाणून घेऊया. आपण एकमेकांशी बोलताना खूप वेळा 'मी तुझ्याशी सहमत आहे' किंवा 'तुला मान्य नसेल, तरी माझे हेच मत आहे' असे म्हणतो. या वाक्यांमधून हे स्पष्टपणे सूचित होते की, एकाच विषयावर वेगवेगळ्या व्यक्तींची मते वेगवेगळी असू शकतात. एकाच व्यक्तीची मतेही काळानुरूप किंवा परिस्थितीनुसार बदलू शकतात. त्यात काही गैरही मानले जात नाही. अशा बदलत्या मतांना आपण ज्ञानाचा दर्जा मात्र देत नाही. कारण ज्ञान व्यक्तीनुसार बदलत नाही. ते सार्वत्रिक आणि सार्वकालिक असावे अशी अपेक्षा असते. म्हणूनच सामान्य जाणिवेच्या पातळीवरही आपल्याला ज्ञान आणि मत यांतील फरक लक्षात घ्यावा लागतो.

पाश्चात्य परंपरेत प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञानीही ज्ञान आणि मत यांमध्ये फरक केला आहे. सॉक्रेटिसच्या शिष्याने, प्लेटोने या फरकाची सविस्तर चर्चा केली आहे. आपण वर 'मत' हा शब्द ज्या अर्थाने वापरला आहे, त्या व्यतिरिक्त प्लेटो काही विशिष्ट अर्थाने 'मत' हा शब्द वापरतो. आपल्याला ज्ञानेंदियांमधून जगाचे स्वरूप कळते. पण जगातील वस्तूंचे रूप, गुणधर्म बदलणारे असतात. झाडांची हिरवी पाने

पानगळीच्या सुमारास पिवळी होतात. खूप छान सावली देणारे, पानांनी भरलेले झाड पाने गळून जाऊन निष्पर्ण होते. म्हणजे 'पाने हिरवी आहेत' किंवा 'झाडांची सावली दाट आहे' अशी एका वेळी सत्य असलेली विधाने दुसऱ्या काळी मात्र असत्य ठरतात. व्यक्तीच्या ज्ञानेन्द्रियांच्या क्षमतेनुसारही वस्तूंचा आपल्याला येणारा अनुभव बदलतो. याउलट, 'अ' 'ब' पेक्षा आकाराने मोठा असेल आणि 'ब' 'क' पेक्षा आकाराने मोठा असेल, तर 'अ' 'क' पेक्षा आकाराने मोठा असेल, या प्रकारची विधाने नेहमीच सत्य असतात आणि त्यांच्याबाबतीत मतभेद असूच शकत नाहीत. त्यामुळे अशा स्थळ, काळ, व्यक्तीनुसार न बदलणाऱ्या विधानांनाच प्लेटो 'ज्ञान' (episteme) म्हणतो, तर ज्या विधानांचे सत्य स्थळ, काल, व्यक्तीनुसार बदलते त्यांना तो ज्ञानाचा दर्जा देत नाही, त्यांना तो मत किंवा विश्वास म्हणतो.

ज्ञान आणि मत यांतला दुसरा एक महत्त्वाचा फरक म्हणजे मते खरी किंवा खोटी असू शकतात. ज्ञान मात्र खोटे असत नाही. जे असत्य असते त्याला ज्ञान म्हणता येत नाही. ज्ञान मिळवण्यासाठी ज्ञान विषयाचा सखोल अभ्यास करावा लागतो. मते बहुतेक वेळा अपुऱ्या माहितीच्या, अपुऱ्या आकलनाच्या आधारे तयार होतात. आपण जे बोलतो ते केवळ मत नाही, तर ज्ञान आहे असे आपल्याला म्हणायचे असेल, तर ते सत्य आहे याचे समर्थन करावे लागते, पुरावे द्यावे लागतात.

'आपल्याला एखाद्या गोष्टीचे ज्ञान आहे' असा दावा करताना किंवा दुसऱ्या कुणी केलेला दावा मान्य करताना, ज्ञान आणि मत यांमधला फरक लक्षात ठेवावा ना ?

यासाठी आवश्यक असेल तर आपण ती समजूत खरी आहे हे कशाच्या आधारावर म्हणतो याचे स्पष्टीकरणही आपण देतो. म्हणजेच आपल्या म्हणण्याचे समर्थन करतो, त्यासाठी पुरावे देतो.

कानगोष्टी

कल्पना करा की, आपल्या वाचनात असे वाक्य आले की 'जर्मन कवी गटे, 'शाकुंतल' हे संस्कृत नाटक डोक्यावर घेऊन आनंदाने नाचला'. आपल्याला हे नाटक कुणी लिहिले याचे ज्ञान नाही, म्हणून आपण आपल्या मित्रमंडळींकडे विचारणा केली. एक मित्र म्हणाला 'मला वाटते भास या नाटककाराने शाकुंतल लिहिले'. एका मित्राने मात्र ठामपणे सांगितले 'मला खात्री आहे की शाकुंतल; कवी कुलगुरू म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या कालिदास या कवी-नाटककाराने लिहिले'. साहजिकच पहिल्या दोघांनी विचारले 'कशावरून? कशाच्या आधारे तू हे म्हणतो आहेस?' यावर या मित्राने उत्तर दिले की 'मी संस्कृत विषय महाविद्यालयात शिकतो आहे. आम्हाला शाकुंतलमधील वेचा अभ्यासाला आहे'. आता त्याचे म्हणणे ग्राह्य आहे हे आपल्याला पटते.

वेगळ्या शब्दांत सांगायचे झाले तर जेव्हा 'मला अमुक एखाद्या गोष्टीचे ज्ञान आहे' असा दावा ज्ञाता करतो, तेव्हा त्याला त्या विषयासंबंधी मिळालेली माहिती योग्य आहे, तिच्यावर योग्य प्रक्रिया करून त्याने ती आत्मसात केलेली आहे असे तो सूचित करत असतो. पण हा दावा पडताळून पाहिल्याखेरीज मान्य करता येत नाही. हा पडताळा घेण्यासाठी ज्ञानसाधनांचा विचार

करावा लागतो.

'ज्ञान म्हणजे काय'? या प्रश्नाव्यतिरिक्त ज्ञानमीमांसेत विचारला जाणारा आणखी एक महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे ज्ञानाची साधने/स्रोत कोणते? भारतीय तसेच पाश्चात्य परंपरेत अनेक ज्ञानसाधनांचा उल्लेख केला गेलेला आहे. निरिराळ्या तत्त्वप्रणालींनी वेगवेगळ्या साधनांना मान्यता दिली आहे. त्यांतील प्रमुख साधनांची थोडक्यात ओळख करून घेऊया.

चला करूया!

इंद्रिय संवेदन, बुद्धी, स्मृती, शब्द प्रमाण या साधनांद्वारे होणाऱ्या ज्ञानाच्या उदाहरणांचा mind map तयार करा.

४.३ ज्ञानाची साधने

लहानपणी विमानाचा आवाज ऐकून धावत बाहेर जाऊन ते विमान पहाण्याची धडपड आपण सगळेच करतो. विमानाचा आवाज आपण कानाने ऐकतो. हा आवाज आकाशातून जाणाऱ्या विमानाचा आहे हे आपल्याला आठवते, कारण आपण पूर्वी अनेक वेळा विमान बघताना त्याचा आवाज ऐकलेला असतो. मग आपण तर्क करतो की, आता ऐकू येणारा आवाजही विमानाचाच असणार. विमान म्हणजे काय, ते कसे उडते हे आपण आपल्या विज्ञानाच्या पुस्तकात वाचलेले असते.

आपल्या क्रमिक पुस्तकात विमानाबद्दल जी माहिती असते, ती खरी असते यावर आपला विश्वास असतो. या छोट्याशा उदाहरणातून आपल्या हे लक्षात येते की, 'ऐकू येणारा आवाज विमानाचा आहे' हे ज्ञान होण्यासाठी आपण वेगवेगळी ज्ञान साधने वापरली होती. ती कोणती याची आता क्रमाक्रमाने चर्चा करूया.

आपल्याला बाह्य जगाचे जे काही ज्ञान होते त्याचा मुख्य आधार म्हणजे डोळे, नाक, कान, जीभ आणि त्वचा ही आपली ज्ञानेंद्रिये! ही इंद्रिये आपल्याला ज्ञान देतात, म्हणूनच तर त्यांना ज्ञानेंद्रिये म्हटले जाते. डोळ्यांनी आपल्याला वस्तूचा रंग आणि आकार यांचे ज्ञान होते. नाकाने तिचा गंध आपल्याला जाणवतो. ध्वनीचे ज्ञान कान देतात, तर जीभने चव चाखता येते. त्वचेला वस्तूच्या होणाऱ्या स्पर्शातून आपल्याला तिचा पोत कळतो. रंग, रूप, रस, गंध, नाद आणि स्पर्श या सर्व गुणधर्मांचे ज्ञान होण्यासाठी ज्ञानेंद्रिये आणि वस्तू यांचा साक्षात/प्रत्यक्ष संपर्क यावाच लागतो. या संपर्कामधून ज्या संवेदना निर्माण होतात त्यामधून ज्ञान होते म्हणून या साधनाला 'इंद्रिय संवेदन' किंवा 'प्रत्यक्ष प्रमाण' असे म्हणतात. वेगवेगळी ज्ञानेंद्रिये आपल्याला वस्तूंच्या गुणधर्मांचे संवेदनांद्वारे ज्ञान करून देत असली, तरी ज्याला 'इंद्रियानुभव' म्हटले जाते, त्यामध्ये या निरनिराळ्या संवेदना एकत्र जोडल्या गेलेल्या असतात. त्यामुळे वस्तूचे केवळ सुटे-सुटे गुणधर्मच नाही, तर वस्तूचे अस्तित्व, तिचे इतर वस्तूशी असलेले संबंध यांचेही ज्ञान इंद्रियानुभवामधून होत असते. थोडक्यात म्हणजे, आपल्याला भौतिक जगाचे जे काही पायाभूत ज्ञान होते, ते इंद्रियानुभवांच्या माध्यमातूनच होते. त्याखेरिज इतर कुठल्याही साधनांमधून हे ज्ञान स्वतंत्रपणे मिळू शकत नाही. उलट इतर सर्व ज्ञानसाधनांमधून भौतिक जगाचे जे ज्ञान होते ते अपरिहार्यपणे इंद्रियानुभवावरच आधारित असते. त्यामुळे सर्व ज्ञानसाधनांमध्ये इंद्रियसंवेदनांचे स्थान अनन्यसाधारण आहे.

आपल्या शरीरात, मनात जे काही चालले आहे, तेही आपल्याला वेगवेगळ्या संवेदनांमधून कळत असते. आपल्याला दुखले, खुपले तर त्यावर इलाज करण्यासाठी आपण डॉक्टरांकडे जातो, पण आपल्याला दुखते आहे हे सांगण्यासाठी डॉक्टरांची गरज नसते. वेदनेची साक्षात संवेदनाच आपण अनुभवत असतो. आपल्याला उत्साह वाटतो आहे की निराशा हेही आपल्याला प्रत्यक्षपणेच जाणवत असते. आपल्याला आपले आणि जगाचे जे काही ज्ञान होते त्यात या बाह्य आणि आंतरिक संवेदनांचा वाटा खूप मोठा असतो, यात काही शंका नाही.

ज्ञानसाधने / प्रमाणे

पाश्चात्य परंपरा	भारतीय परंपरा
इंद्रिय संवेदन (Perception)	प्रत्यक्ष (Perception)
बुद्धी (Reason)	अनुमान (Inference)
अंतःप्रज्ञा (Intuition)	उपमान (Comparison)
स्मृती, आठवण, स्मरण (Memory)	शब्द (Testimony)
अधिकार (Authority)	अर्थापत्ती (Postulation)
	अनुपलब्धी (Non-apprehension)

चला करूया!

पाण्यात बुडलेली काठी वाकडी दिसते हा प्रयोग करून पहा.

आता तुम्ही विचाराल, 'पण मागच्याच पाठात आपण 'दिसतं तस नसतं' हा धडा शिकलो ना? बरोबर आहे. आपल्या अनुभवाला जे जे येते, ते असतेच असे नाही. त्याचप्रमाणे ते असले तरी आपल्याला ते जसे आहे असे वाटते तसे असेलच असे नाही हे आपण पाहिलेच आहे.

कमी प्रकाशात रंग वेगळेच दिसतात. सर्दी असताना वास येत नाहीत. यांसारखी खूप उदाहरणे याबाबत देता येऊ शकतात. त्याचमुळे इंद्रिय संवेदन हे ज्ञानाचे साधन किंवा प्रमाण म्हणून पूर्णपणे विश्वसनीय ठरत नाही. भौतिक जगाचे ज्ञान इंद्रिय संवेदनांखेरीज होऊ शकत नाही. त्यामुळे त्यासाठी अपरिहार्यपणे हे साधन वापरावे लागते, मात्र सावधपणे. यामधून जी माहिती आपल्यापर्यंत पोचते तिचा खरे-खोटेपणा इतर संवेदनांच्या आधारे, इतर ज्ञानसाधनांद्वारे तपासावा लागतो. त्या माहितीला निःसंशयपणे खरे मानता येत नाही. पाण्यात अर्धी बुडलेली काठी वाकडी 'दिसते'. पण मग 'आठवते' की ती खरे म्हणजे वाकडी नसते. सरळ असूनही ती वाकडी दिसते याचे कारण 'बुद्धीला' उमगलेले असते.

४.४ ज्ञानप्राप्तीची प्रक्रिया

आपल्या समोरच्या वस्तू, त्यांचे गुणधर्म वगैरे सगळे आपल्या ज्ञानेन्द्रियांच्या प्रत्ययाला म्हणजे अनुभवाला येत असले तरी त्यांची ओळख आपल्याला पटते, ती स्मृतीच्या आधारे. विमानाच्या उदाहरणात पाहिले त्याप्रमाणे विमानाचा विशिष्ट आवाज ऐकून हे आठवते की आपण पूर्वी जेव्हा जेव्हा विमान पाहिले, तेव्हा हा आवाज येत होता. या आठवणीच्या आधारे त्या आवाजाचा आपण विमानाच्या आकृतीशी संबंध जोडतो. ती आकृती डोळ्यांना दिसण्याची अपेक्षा करतो. गणित शिकताना आपण पाढे पाठ करतो आणि गुणाकार,

भागाकार पटापट करण्यासाठी त्या पाठांतराचा उपयोग करतो. एखादा धडा समजणे जितके आवश्यक असते, तितकेच तो लक्षात ठेवणेही महत्त्वाचे असते. नव्याने अनुभवाला आलेली एखादी गोष्ट समजून घेण्यासाठी आधी ती आपल्या पूर्वानुभवाशी ताडून पाहिली जाते. तिच्याशी जुळणारे काहीच आपल्या स्मृतिकोशात आढळले नाही, तर आपण गोंधळून जातो. थोडक्यात, ज्ञानप्रक्रियेत स्मृती एक महत्त्वाचे साधन म्हणून वापरली जाते. इथे स्मृती हा शब्द स्मरण अथवा आठवण या अर्थाने वापरला आहे. पण स्मृतीलाही पूर्णपणे विश्वसनीय मानता येत नाही. आठवण अनेक वेळा आपल्याला दगा देते. झालेल्या गोष्टी आपण कधी-कधी पूर्ण विसरतो. काही वेळा त्या जशाच्या तशा आठवत नाहीत. आपल्या लक्षात ठेवण्याच्या प्रक्रियेवर अनेक शारीरिक, मानसिक घटक परिणाम करतात. अप्रिय घटना विसरण्याकडे आपला कल असतो. कल्पनाशक्तीचा प्रभाव स्मरणशक्तीवर पडला, तर जे घडले नाही तेही 'आठवते' (असे वाटते). म्हणूनच स्मृती प्रमाण खात्रीशीर मानता येत नाही.

चला लिहूया!

शब्दप्रमाण व स्मृतीच्या मर्यादा लिहा.

प्रकाशकिरण एका माध्यमातून दुसऱ्या माध्यमात जाताना त्याचा मार्ग बदलतो हे ज्ञान आपल्याला आपल्या शिक्षकांकडून, वाचनात आलेल्या पुस्तकांवरून किंवा आंतरजालावरून मिळालेल्या माहितीवरून होते. म्हणून पाण्यात अर्धी बुडलेली काठी वाकडी दिसली तरी नसते हे ज्ञान आपल्याला होते. खरे तर यामागचे पुरेसे सैद्धान्तिक ज्ञानही आपल्याजवळ नसते. त्यासंबंधी काहीही प्रयोग आपण स्वतः केलेले नसतात. पण हे तथ्य सांगणारे वैज्ञानिक, ते शिकवणारे शिक्षक यांच्या शब्दांवर आपला विश्वास असतो. त्यांचा त्या विषयातला अधिकार आपल्याला मान्य असतो. एखाद्या विषयातल्या तज्ज्ञाकडून त्या विषयाचे ज्ञान मिळवताना आपण शब्दप्रमाणाचा उपयोग करत असतो.

आपल्या ज्ञानातला मोठा भाग शब्द प्रमाणामधून

मिळवलेल्या ज्ञानाचा असतो. मनुष्य जातीने आतापर्यंत ज्ञानाचे प्रचंड मोठे भांडार निर्माण केलेले आहे. ते संपूर्णपणे कुठल्याही एका व्यक्तीच्या आवाक्यात येणे शक्यच नसते. त्यामुळे प्रत्येकालाच तज्ज्ञ, ज्ञानी व्यक्तींवर, मान्यताप्राप्त ग्रंथांवर विश्वास ठेवावा लागतो. मात्र हा विश्वास आपण कुणावर, कशावर, कुठपर्यंत ठेवतो आहोत याबाबत खूप सावधगिरी बाळगण्याची गरज असते. चुकीच्या, अज्ञानी किंवा तज्ज्ञ नसलेल्या व्यक्तीवर किंवा चुकीची माहिती पुरवणाऱ्या साधनांवर विश्वास ठेवला तर आपली दिशाभूल होण्याची खूप मोठी शक्यता असते. ज्याच्यावर विश्वास ठेवायचा, त्या साधनाला बुद्धी, तर्क यांच्या मदतीने निरखून, पारखून घ्यावे लागते, हे कायम लक्षात ठेवायला हवे.

चिकित्सक विचार हा तत्त्वज्ञानाचा गाभा आहे. कुठल्याही समजुतीची, मताची चिकित्सा न करता तिचा स्वीकार करता कामा नये ही या विषयाची महत्त्वाची शिकवण आहे. आपल्यापैकी प्रत्येकाला बुद्धी आहे. ज्ञान मिळवताना, सत्य शोधताना या बुद्धीचा योग्य वापर करणे ही आपली जबाबदारी आहे.

बुद्धी किंवा प्रज्ञा हे ज्ञानाचे एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण साधन आहे. आपण आधी पाहिल्याप्रमाणे सुट्या-सुट्या माहितीचा नुसता साठा म्हणजे ज्ञान नव्हे. माती, दगड, विटा, लोखंडी सळ्या, सिमेंट यांचे जवळ-जवळ साठवलेले ढीग म्हणजे इमारत असते का? या सगळ्या घटकांची व्यवस्थित रचना केल्याशिवाय इमारत तयार होत नाही. इंद्रिय संवेदने, स्मृती, शब्द ही सगळी ज्ञानसाधने आपल्याला ज्ञाननिर्मितीसाठी आवश्यक घटक पुरवत असतात. पण त्यांची बांधणी करण्याचे काम बुद्धी करते. बुद्धीचे एक अतिशय महत्त्वाचे कार्य आपल्याकडे वेगवेगळ्या मार्गांनी जमा झालेल्या तथ्यांचे स्वरूप आणि त्यांचे एकमेकांशी असलेले संबंध समजून घेण्याचे असते. आकाशात काळे ढग दाटून येतात. जरा वेळाने पावसाच्या धारा येतात. त्यानंतर रस्त्यांवर पाणी वाहू लागते, हवा थंड होते. या सगळ्या घटनांचा परस्परसंबंध आपल्याला सांगण्याचे काम बुद्धी करते. पावसाच्या थंड शिडकाव्याने तापलेली माती

निवते आणि तिच्यावर रासायनिक प्रक्रिया होऊन पसरणाऱ्या मृद्गंधाने आपण आनंदित होतो यातला कार्यकारण संबंध आपल्याला कळतो, तो कुठल्याही एका किंवा अनेक ज्ञानेंद्रीयांमुळे नव्हे, तर बुद्धीमुळेच! या आकलनाच्या आधारेच बुद्धी एखाद्या विशिष्ट घटनेनंतर दुसरी कोणती घटना घडू शकेल यांचा अंदाज वर्तवू शकते. बुद्धीची ही कौशल्ये साक्षात जीवनात जशी खूप मोलाची असतात, तशीच विचारांच्या आणि ज्ञानाच्या क्षेत्रातही. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांमध्येही त्यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण असते.

चला जमवू या!

गटांमध्ये 'बुद्धीची कौशल्ये' या विषयावर भित्तिपत्रक तयार करून या भित्तिपत्रकांचे वर्गात प्रदर्शन मांडा/लावा.

बुद्धीचे क्षेत्र अवकाश आणि काळात असणाऱ्या भौतिक वस्तू आणि घटना यांच्यापुरतेच मर्यादित नाही. तिच्या आवाक्यात अमूर्त तत्त्वे, मूल्ये, नियम हेही येतात. विशिष्ट माणसांचे ज्ञान आपल्याला ज्ञानेंद्रिये देतात, पण त्या सगळ्यांमध्ये असलेले 'सारतत्त्व' म्हणजे 'मनुष्यत्व' बुद्धीला समजते. अनेक मित्र-मैत्रिणी जोडताना 'मैत्री' ही 'संकल्पना' बुद्धीला अधिकाधिक स्पष्ट व्हायला लागते. वयाने मोठे होत जाताना 'नेमेचि येतो मग पावसाळा' हा ऋतूचक्राचा 'नियम' लक्षात येतो. आजारी पडले की, आरोग्याचे 'मोल' समजते. दिलेला शब्द पाळणे हे एक महत्त्वाचे 'मूल्य' आहे हे कळते.

या सगळ्यांखेरीज तत्त्वज्ञानासाठी निष्कर्ष काढणे, अनुमान करणे, युक्तिवाद करणे, समर्थन करणे, चिकित्सा करणे ही बुद्धीची कार्ये मध्यवर्ती असतात. याला आपण 'तर्कबुद्धी' म्हणून ओळखतो. आपल्या समोर असलेल्या तथ्यांची, माहितीची तर्कसंगत मांडणी करून त्यामधून काय निष्पन्न होते ते शोधणे हे तिचे कार्य असते. सामान्यीकरण हेही बुद्धीचे महत्त्वाचे कार्य आहे. विशिष्ट प्रकारच्या अनेक घटनांच्या आधारे

त्यातील सामान्य तत्त्व/नियम बुद्धी शोधते. उदाहरणार्थ, धातूच्या अनेक वस्तूंचे तापमान वाढले की त्यांचे आकारमानही वाढते. या निरीक्षणावरून 'सर्व धातू उष्णतेने प्रसरण पावतात' असे सामान्यीकरण बुद्धी करते. त्याचबरोबर सामान्य नियम विशिष्ट घटनेला लागू करणे हे कार्यही बुद्धी करते. तर्कशास्त्र ही तत्त्वज्ञानाची एक फार महत्त्वाची शाखा आहे. तिचा ज्ञानमीमांसा या शाखेशी अतिशय जवळचा संबंध आहे. माहितीचे ज्ञानात रूपांतर होताना कुठल्याही प्रकारची विसंगती निर्माण होऊन चालत नाही. एखाद्या मताच्या समर्थनासाठी किंवा ते नाकारण्यासाठी योग्य प्रकारे युक्तिवाद करावे लागतात. तार्किकदृष्ट्या योग्य युक्तिवाद कोणते, विचार करताना, युक्तिवाद मांडताना कोणत्या तार्किक चुका होऊ शकतात याचे मार्गदर्शन तर्कशास्त्र करते. साहजिकच ज्ञानाच्या कुठल्याही क्षेत्रासाठी तर्कशास्त्राचे ज्ञान अत्यावश्यक असते. तर्कशास्त्र, गणित, भूमिती यांमधील अमूर्त संकल्पना, तत्त्वे, नियम यांचे ज्ञान होण्यासाठी बुद्धीच उपयोगात आणावी लागते.

इथे हे लक्षात ठेवायला हवे की, बुद्धी म्हणजे काही वेळा अंतःप्रज्ञा या नावाने ओळखले जाणारे ज्ञानसाधन नाही. जेव्हा कुठल्याही कारणाशिवाय एखादी गोष्ट घडणार किंवा अमुक एखादी वस्तू अशी असणार असे आपल्याला खूप ठामपणे वाटते, तेव्हा आपण म्हणतो, मला 'आतून' हे कळले होते. एखादी मैत्रीण अचानक भेटते आणि आपण म्हणतो, 'मला माहितीच होते तू भेटणार म्हणून'! तिने विचारले 'कसे'? तर आपल्याकडे पटेल असे उत्तर नसते. कधी कधी प्रवासाला जायचे ठरलेले असताना आपला 'आतला

आवाज' सांगतो, 'नको जायला'. आपण जात नाही आणि एखाद्या अपघातातून वाचतो. आपल्याला वाटते ज्ञान देणारी 'अंतःप्रज्ञा' आपल्याकडे आहे असे समजणे आणि त्या तथाकथित 'आतल्या आवाजावर' विसंबणे धोकादायक असते. कधी-कधी हे अंदाज बरोबर ठरले तरी ते नेहमी बरोबर ठरतातच असे नाही. ते कधी बरोबर, कधी चूक असतील याबद्दल काही आडाखे बांधता येत नाहीत.

दुसरा महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे 'अंतःप्रज्ञा' किंवा 'आतला आवाज' व्यक्ती-व्यक्तिगणिक बदलत असतात. साहजिकच त्यामधून आपल्याला जे समजते ते व्यक्तिनिष्ठ असते. वस्तुनिष्ठता हा ज्ञानाचा आवश्यक गुणधर्म आहे हे आपण पाहिलेच आहे. विश्वास, समजुती किंवा मते वैयक्तिक, व्यक्तिनिष्ठ असू शकतात, पण ज्ञान मात्र वस्तुनिष्ठच असावे लागते. त्याचे बुद्धीनिष्ठ समर्थन करता यावे लागते. या कसोटीला अंतःप्रज्ञेला जाणवणारी तथ्ये उतरत नाहीत. त्यामुळे अंतःप्रज्ञेला ज्ञानसाधन किंवा प्रमाण मानता येत नाही.

बुद्धीचे महत्त्व ज्ञानप्राप्तीपुरते मर्यादित नाही. मिळवलेल्या ज्ञानाचा उपयोग प्रत्यक्ष जगण्यात कसा करायचा याचे निर्णयही बुद्धीच्या आधारे घ्यावे लागतात. ज्ञानासाठी ज्ञान मिळवण्याची धडपड आपण काही वेळा करत असलो, तरी बहुसंख्य वेळा आपले जीवन आणखी-आणखी सुधारण्यासाठी, सर्वार्थाने अधिक चांगले करण्यासाठी आपण ज्ञान मिळवायला धडपडत असतो. जगाबद्दलचे आणि स्वतःबद्दलचे ज्ञान तुटपुंजे असले, तर त्यावर आधारित कृती अयशस्वी ठरतात.

'Knowing how' and 'knowing that'

चांगले जगण्यासाठी ज्ञान, त्यावर आधारित कौशल्ये यांची आवश्यकता असते. ही कौशल्ये अन्न शिजवण्यापासून संगणक वापरता येण्यापर्यंत अनेक प्रकारची असू शकतात. ती शारीरिक, भावनिक, बौद्धिक अशा वेगवेगळ्या प्रकारची असतात. या

कौशल्यांचे औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षण आपल्याला मिळत असते. ही कौशल्ये वापरून आपण दैनंदिन जीवनात अनेक गोष्टी करत असतो. मात्र एखादी कृती कुशलतेने करता येणे म्हणजे त्यासंबंधीचे ज्ञान असणे असे नव्हे. आपण पोहायला

शिकतो तेव्हा पाण्यात न बुडता तरंगण्याचे, पुढे जाण्याचे कौशल्य मिळवतो. पण त्यामागच्या भौतिक विज्ञानाचे किंवा शरीरविज्ञानाचे ज्ञान आपल्याला नसते. आपली दुचाकी दुरुस्त करणारा तंत्रज्ञ कित्येकदा यंत्रविज्ञानाचे ज्ञान नसूनही अनुभवाच्या जोरावर कुशलतेने दुचाकीतील बिघाड दुरुस्त करू शकतो. 'एखादी गोष्ट कशी करता येते' याचे जे 'ज्ञान' आपण मिळवतो ते या पाठात आपण 'ज्ञान' ही जी संकल्पना अभ्यासतो आहोत, त्यापेक्षा वेगळे आहे, हे तुमच्या लक्षात आलेच असेल ना? कौशल्यासंबंधीच्या ज्ञानाला इंग्लिशमध्ये 'Knowing how' असे म्हटले जाते. उदाहरणार्थ, 'I know how to use google'.

मराठीत मात्र आपण 'गुगलचा उपयोग मला करता येतो' असे शब्दप्रयोग करतो. तत्त्वज्ञान, विशेषतः ज्ञानमीमांसा ज्या ज्ञानाचा अभ्यास करते त्याला इंग्रजीमध्ये 'knowing that' असे म्हणतात. उदाहरणार्थ, 'I know that all metals expand when heated'. मराठीत आपण 'मला माहित आहे की, किंवा मला याचे ज्ञान आहे की, उष्णतेने सर्व धातू प्रसरण पावतात' असे म्हणतो. या प्रकारचे ज्ञान विधानात्मक असते. त्याचा संदर्भ विधानाशी असतो, तर पहिल्या प्रकारचे (knowing how) ज्ञान कृतीशी संबंधित असते.

चला बोलूया!

knowing how / knowing that ची वेगवेगळी उदाहरणे देऊन त्या दोन्हीतील फरकांची चर्चा करा.

चांगले जीवन नक्की कशाला म्हणायचे याचा निर्णयही बुद्धीलाच घ्यावा लागतो. चांगले जीवन म्हणजे यशस्वी जीवन? का सुखी जीवन? स्वतःसाठी चांगले की सर्वांसाठी चांगले? चांगले जीवन जगण्याचा योग्य मार्ग कोणता? पुन्हा 'चांगलेच' प्रश्न निर्माण झाले ना? त्यांचा विचार आता पुढच्या पाठात करूया.

शब्दसूची

विधान - Proposition

युक्तिवाद - Argument

सिद्धान्त - Theory

बुद्धी - Reason

वर्गीकरण - Classification

स्रोत - Source

आंतरजाल - Internet

समजूत / धारणा - Belief

ज्ञानसाधने - Sources of Knowledge

ज्ञानेंद्रिय - Sense organs

इंद्रिय संवेदन - Sense perception

शब्दप्रमाण - Testimony

चिकित्सक विचार - Critical thinking

कार्यकारण संबंध - Cause-effect relationship

अवकाश - Space

काळ - Time

तर्कबुद्धी - Logical reasoning

अंतःप्रज्ञा - Intuition

यंत्रविद्या - Mechanics

तर्कसंगत - Consistent

तार्किक चुका - Fallacy

अनुमान - Inference

प्र.१ पुढील विधाने सत्य की असत्य हे सकारण सांगा.

- (अ) ज्ञेय म्हणजे ज्याला ज्ञान होते ती व्यक्ती होय.
- (ब) इंद्रियाद्वारे मिळणारे सर्व ज्ञान सत्य असते.
- (क) शब्दप्रामाण्यात विश्वासार्हता महत्त्वाची नसते.
- (ड) चांगले जगण्यासाठी ज्ञान व कौशल्याची आवश्यकता नाही.

प्र.२ फरक स्पष्ट करा.

- (अ) साक्षात ज्ञान आणि असाक्षात ज्ञान
- (ब) माहिती आणि ज्ञान
- (क) मत आणि ज्ञान
- (ड) ज्ञान आणि शहाणपण

प्र.३ पुढील प्रश्नांची २० ते २५ शब्दांत उत्तरे लिहा.

- (अ) ज्ञान प्रक्रियेचे घटक कोणते?
- (ब) शब्दप्रमाण म्हणजे काय?
- (क) स्मृतीचा उपयोग ज्ञानप्राप्तीसाठी कसा होतो याची उदाहरणे द्या.
- (ड) ज्ञानेन्द्रिय म्हणजे काय?

(इ) आंतरिक संवेदना म्हणजे काय?

प्र.४ खालील विधानांचे उदाहरणासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) ज्ञान म्हणजे केवळ माहिती नव्हे.
- (ब) इंद्रिय संवेदन हे ज्ञानसाधन सावधपणे वापरावे लागते.

प्र.५ ज्ञानाच्या साधनांची सविस्तर चर्चा करा.

प्र.६ संवाद

- (अ) चांगले जीवन जगण्यासाठी ज्ञान व कौशल्य यांची आवश्यकता.

उपक्रम

३ ते ६ वर्षे या वयोगटांतील मुलांच्या ज्ञानप्राप्तीच्या प्रक्रियेचे निरीक्षण करा व या वयोगटांतील मुले-मुली कोणकोणत्या ज्ञानसाधनांच्या आधारे ज्ञान मिळवतात त्याची नोंद करा.

